

Józef Dębiński

Z historii zakonu karmelitów dawnej obserwancji, czyli trzewiczkowych (carmelitae calceati)

Studia Włocławskie 18, 373-390

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

KS. JÓZEF DĘBIŃSKI

**Z HISTORII ZAKONU KARMELITÓW DAWNEJ OBSERWANCJI,
czyli trzewickowych (*carmelitae calceati*)**

Góra Karmel (Winnica Boga) – pasmo górskie o długości 39 km rozciągające się nad Morzem Śródziemnym w północnej części Izraela – zawsze pełniła ważną rolę religijną i była uznawana za górę świętą przez Żydów, chrześcijan, muzułmanów i bahaitów (wyznawców bożka Baala). W Starym Testamencie była symbolem piękna, podziwiana przez proroka Izajasza (Iz 35, 2). Według tradycji tu miał zamieszkiwać w dwóch grotach jeden z największych proroków Starego Testamentu – Eliaz i tu miała odbyć się jego konfrontacja z czcicielami bożka Baala. Z kolei według tradycji chrześcijańskiej miała się tu zatrzymać Święta Rodzina powracająca z Egiptu¹.

Eliaz jest uważany za pierwszego pustelnika i głównego patrona zakonu karmelitańskiego. Żył w IX wieku p.n.e.; przybył z Zajordania. Za jego czasów doszło do sojuszu Tyru i Samarii, usankcjonowanego małżeństwem Izebel z królem Achabem (843–853 p.n.e.). Izebel upowszechniła na tych terenach kult Baala, prastarego bóstwa semickiego, pana deszczu i pogody, roślinności i płodności. W tej sytuacji wiara w jedyne Boga – Jahwe była zagrożona. Kultowi Baala postanowił zdecydowanie przeciwstawić się prorok Eliaz obwieszczając trzyletnią suszę; jego słowa się sprawdziły. W trzecim roku suszy prorok zbudował na Górze Karmel ołtarz i zaproponował, aby wyznawcy pogańskich bożków złożyli ofiarę z młodego cielca i prosili swoje bóstwo o deszcz. Kiedy ich prośby nie odniosły skutku, wówczas Eliaz sam złożył ofiarę Jahwe, która została przyjęta i spadł obfity deszcz². Mimo

KS. JÓZEF DĘBIŃSKI – dr hab. historii, profesor w Wyższej Szkole Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu. Zastępca redaktora naczelnego pisma naukowego „Fides, Ratio et Patria. Studia Toruńskie”. Autor wielu prac naukowych z zakresu historii powszechnej, Polski i Kościoła oraz teologii i filozofii.

¹ P.G. Bahn, *Archeologia – przewodnik*, Warszawa 2006, s. 328.

² T.M. Trajdos, *U zarania karmelitów w Polsce*, Warszawa 1993, s. 17–18; tenże, *Fundacja klasztoru karmelitów na Piasku*, NP, 60(1983), s. 101–102.

cu du Izebel nie zmieniła swoich przekonań, ale wprost przeciwnie, zapalała wobec Eliasza jeszcze większym gniewem, co zmusiło proroka do ukrywania się na pustyni³.

1. Powstanie i rozwój zakonu

W wiekach V–XIII n.e. liczne grotty Góry Karmel zamieszkiwali pustelnicy chrześcijańscy, którzy – wzorując się na Eliaszu – starali się wieść samotne życie i autentycznie naśladować Chrystusa⁴. Na swoją siedzibę wybrali Dolinę Eremitów⁵. Początkowo pustelnicy nie stanowili wspólnoty zakonnej, byli raczej wspólnotą pokutników i pielgrzymów, którzy podjęli decyzję wspólnotowego życia pokuty i modlitwy. Nie posiadali kościoła ani klasztoru, z którym byliby związani. Całe ich życie skupiało się wokół kapliczki ku czci Najświętszej Maryi Panny, noszącej nazwę Świętej Maryi z Góry Karmelu⁶. Można powiedzieć, że był to rodzaj świeckiego monastyzmu typu samotniczego. Albert z Avogadro określił ich od miejsca, które obrali sobie na mieszkanie – „obok Źródła”⁷. Natomiast biskup Akko Jakub de Vitry po wizycie u pustelników na Górze Karmel porównał ich życie do pracy pszczół i plastra miodu: „Żyjąc samotnie w niewielkich celach, podobnych do przegródek w plastrze miodu, te pszczoły Boże zbierały słodki miód duchowy”⁸.

W 1155 roku razem z przybyłą w to miejsce grupą krzyżowców (II krucjata w latach 1147–1149) około 10 osób (eremici i krzyżowcy pod wodzą św. Bertolda z Kalabrii i Aymerika de Melefaidy) żyjących w „jaskini proroka Eliasza” stworzyło pierwszą wspólnotę karmelitów i oddało się pod opiekę Matki Bożej⁹. Aymeriko był legatem papieskim

³ 1Krl 19, 1–4.

⁴ W. Krynicki, *Dzieje Kościoła powszechnego*, wyd. 4, oprac. W. Szoldrski, Włocławek 1930, s. 143. Z życia pustelniczego wyłonił się anachoretyzm, a następnie właściwe życie klasztorne, czyli cenobityzm. Mnisi byli na ogół ludźmi świeckimi. Zajmowali się przede wszystkim modlitwą i pracą fizyczną. Uzyskane dobra przeznaczali na utrzymanie klasztoru. Przy klasztorach męskich powstawały klasztory żeńskie, a to ze względu na możliwość korzystania z posługi sakramentalnej.

⁵ H.C. Gil, *Historia Karmelu Terezańskiego*, Kraków 2002, s. 12–16.

⁶ B. Panek, *Pochodzenie i duchowość karmelitańska*, „Saeculum Christianum”, 3(1996), nr 1, s. 146; tenże, *Karmelici. Geneza i rozwój*, EK, t. 8, kol. 804–808.

⁷ H.C. Gil, *Historia zakonu karmelitów bosych*, Kraków 1997, s. 23; W. Krynicki, *Dzieje Kościoła...*, dz. cyt., s. 274.

⁸ J. Smet, *The Carmelites. A history of the Brothers of Our Lady of Mount Carmel*, Roma 1975, s. 3.

⁹ [Z. Chełmicki] Ch., *Karmelici*, w: *Podręczna encyklopedia kościelna*, red. Z. Chełmicki, t. 19–20, Warszawa 1910, s. 336; B. Panek, *Pochodzenie i duchowość...*, art. cyt., s. 133.

i kiedy został mianowany patriarchą w Antiochii, ustanowił św. Bertolda pierwszym przeorem wspólnoty pustelników. On też w 1187 r. wybudował kaplicę ku czci Najświętszej Maryi Panny, a później nad jaskinią, w której mieszkał Eliaszbudowano klasztor¹⁰. Pierwszą regułę dla tej wspólnoty nadał patriarcha jerozolimski św. Albert z Avogadro, ok. 1207 r., a zatwierdził w 1226 r. papież Honoriusz III¹¹. Tym samym powstał Zakon Braci Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmel (*Ordo Fratrum Beatissimae Mariae Virginis do Monte Carmelo*), którą to nazwę urzędowo nadała kapituła generalna karmelitów w 1680 r.; do dziś jest to klerycki zakon kontemplacyjny o charakterze apostołskim, który za patrona uznaje, oprócz Najświętszej Maryi Panny, także proroków Eliasza i Elizeusza. Celem więc Karmelu jest przede wszystkim poznawanie, miłowanie i naśladowanie Niepokalanej Dziewicy¹².

Reguła św. Alberta w 24 artykułach regulowała sposób życia pustelników¹³. Nową regułę dla zakonu zatwierdził 1 X 1247 r. papież Innocenty IV, potwierdzając jednocześnie, że zakonnicy żyjący dotąd jako anachoreci stali się cenobitami, a więc zakonnikami żyjącymi we wspólnocie¹⁴. Reguła zakładała m.in., że władzę nad karmelitami sprawuje przełożony wybrany większością głosów spośród zakonników; mieli zachowywać posłuszeń-

¹⁰ T.M. Trajdos, *Uzariania karmelitów...*, dz. cyt., s. 138; J. Zieliński, *Zanim pojawili się karmelici*, „Zeszyty Karmelitańskie” (ZKarm), 2001, nr 1, s. 105–111; B.J. Wanał, *Z dziejów kultu Matki Bożej w tradycji karmelitańskiej*, ZKarm, 2001, nr 2, s. 30–46. Budując klasztor i obierając Najświętszą Maryję Pannę za patronkę nawiązał do dostrzeżonego przez proroka Eliasza na zboczach Góry Karmel obłoku (1Krl 18, 42–45), symbolizującego prorocstwo o Maryi. I tak jak po suszy obłok miał przynieść deszcz, tak Maryja przyniosła światu Zbawiciela.

¹¹ B. Panek, *Pochodzenie i duchowość...*, art. cyt., s. 134, 138, 140; S. Ch., *Karmelici*, w: *Encyklopedia kościelna*, t. 10, Warszawa 1877, s. 21.

¹² E. Nitowska, *Making the Stones Speak*, „Carmel in the World”, 1989, nr 3, s. 169–178; J. Zieliński, *Tajemnice Góry Karmel. U karmelitańskich źródeł*, Kraków 1998, s. 12; B. Panek, *Pochodzenie i duchowość...*, art. cyt., s. 137, 146; E. Bielecki, *Duchowość Karmelu*, w: *Chrześcijańska duchowość*, red. B. Bejze, Warszawa 1981, s. 334–358 (*W nurcie zagadnień posoborowych*, t. 14); Gabriel od św. Marii Magdaleny, *Na drogach życia duchowego*, t. 2: *Duchowość karmelitańska*, Kraków 1965, s. 271–312; *Prawie wszystko o Karmelu. Mały słownik*, oprac. D. Wider, Kraków 1990, s. 85. Reguła zakonna nakazywała jedność z Bogiem przez modlitwę. Istniała też własność wspólna oraz obowiązywała powściągliwość w jedzeniu mięsa, za wyjątkiem wskazań zdrowotnych i podróży. Ponadto obowiązywało milczenie od godziny 16 do godziny 9 następnego dnia.

¹³ K. Alban, *Albero Avogadro, patriarca di Gerusalemme*, w: *Dizionario Carmelitano*, red. E. Boaga i L. Borriello, Rzym 2008, s. 13–14; J. Kłoczowski, *Wspólnoty chrześcijańskie w tworzącej się Europie*, Poznań 2003, s. 285.

¹⁴ [Z. Chełmicki] Ch., *Karmelici*, poz. cyt., s. 336; S. Ch., *Karmelici*, poz. cyt., s. 21.

stwo, ubóstwo, czystość, milczenie i surowy post, mieszkali w oddzielnych celach i spotykali się codziennie jedynie na Mszy świętej oraz w niedzielę lub sobotę na kapitule. Reguła wyznaczała też niezmienny rytm modlitwy i pracy. Ci zakonnicy, którzy nie umieli czytać i tym samym odmawiać liturgii godzin, w czasie czuwania nocnego mieli odmawiać 25 razy *Ojcze nasz*, a w niedzielę i święta 50 razy. Reguła podkreślała także wielką rolę pracy fizycznej. Każdemu z zakonników zalecała czas pełnej samotności, by rozważał Pismo Święte i modlił się. Należy zaznaczyć, że reguła wiele uwagi poświęcała milczeniu. Nakazywała zachowywać je od modlitwy przed spoczynkiem aż do końca jutrzni, a także w chórze, na korytarzach, w refektarzu i przy pracy. Oprócz charakteru pustelniczego duchowość karmelitów, których papież Grzegorz VII w 1229 r. zaliczył do zakonów żebrzących, zobowiązując ich do ducha pustelniczego, zawierała trzy istotne elementy: łączność z Bogiem przez kontemplację, łączność z Bogiem przez Maryję i łączność z Bogiem przez bliźnich¹⁵.

Pierwsi karmelici składali ślub przynależności do konkretnego domu zakonnego i zgodne z prawem feudalnym istnieli po to, aby szerzyć kult Najświętszej Panny. Takie rozumienie celu zakonu zostało potwierdzone przez kapitułę w Montpellier w 1287 r. – *in cuius (Mariae, Matris Jesu) obsequio et honore fundata est nostra religio de Monte Carmelo*¹⁶. Można powiedzieć, że od samego początku duchowość karmelitańską kształtowała duchowość eliańska i maryjna.

W tym miejscu warto podkreślić, że Karmel był i jest obecnie zakonem konwentualnym, tzn. bardziej zbliżonym do zakonów mniszych niż apostołskich. Zachowuje życie wspólnotowe, którego ramy obejmują: wspólne modlitwy, posiłki i wspólny wypoczynek. Nawet dwie godziny modlitwy wewnętrznej są odprawiane we wspólnocie. Dla zakonnika miejscami świętymi, obok celi, jest chór zakonny, w którym odbywają się wszystkie modlitwy, refektarz, gdzie spożywa się posiłki, a nawet czytelnia.

¹⁵ B.J. Wanat, *Z dziejów kultu Matki Bożej w zakonie karmelitów*, „Karmel”, 2001, nr 3, s. 14–31; tenże, *Początki zakonu karmelitańskiego*, ZKarm, 2001, nr 2, s. 30–48; B. Panek, *Pochodzenie i duchowość...*, art. cyt., s. 139; *Ideal i duch Karmelu*, przekł. z fr., Kraków 1946, s. 13; *Prawie wszystko o Karmelu*, dz. cyt., s. 25.

¹⁶ A. Bostius, *De patronatu et patrocinio Beatissimae Virginis Mariae in dicatum sibi Carmeli ordinem*, w: Daniel a Virgine Maria, *Speculum carmelitanum sive historia Eiani Ordinis Fratrum Beatissimae Virginis de Monte Carmelo*, t. 1, Antverpiae 1680, s. 375–431. Karmelici nazywali Maryję „rodzicem”, a to znaczy, iż pochodzą od swojej patronki i istnieją po to, aby Ją czcić. Według katalogu karmelitańskich kościołów z 1766 r. na 526 świątyń aż 293 było pw. Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmel.

Każdy z zakonników ma wyznaczone swoje zadania i obowiązki. Wierne ich wypełnianie buduje wspólnotę. Podstawowym jednak elementem scalającym całą wspólnotę zakonną jest msza wspólnotowa, zwana konwentualną. Uczestniczy w niej cała wspólnota. Msza ta w większe uroczystości, niedziele i środy sprawowana jest jako wotywa do św. Józefa, a w soboty jako wotywa do Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmel¹⁷.

U podstaw życia zakonnego znajduje się *Reguła*; jej szczegółowym rozpracowaniem w konkretnych warunkach zajmują się *Konstytucje* zatwierdzone przez Stolicę Apostolską. Nikt też poza Stolicą Apostolską nie może w nich niczego zmienić. Do nich z kolei dołączone są *Normy prawne*, które obejmują te same zagadnienia w konkretności życia; zatwierdzone są przez kapitułę generalną i przez nią mogą być zmieniane¹⁸. Prawodawstwo zakonne wiąże się ściśle z posłuszeństwem, które jest niczym innym, jak naśladowaniem Jezusa Chrystusa w Jego miłości do Ojca. Jest niejako daniem Bogu całej swojej wolności. Wolę Boga odczytuje się w prawie Bożym, w prawie kościelnym, w *Regule*, *Konstytucjach* oraz rozporządzeniach przełożonych. Ci ostatni sprawują swoje posłannictwo w imieniu Chrystusa: „Kto was słucha, Mnie słucha” (k. 1016)¹⁹.

Zakon karmelitański z wielkim szacunkiem odnosił się zawsze i odnosi do papieża. Najwyższą władzą w zakonie jest kapituła generalna, na której wybiera się przełożonego generalnego i czterech lub kilku definitarów (doradców). Do nich należy zarząd pomiędzy jedną a drugą kapitułą. Karmel podzielony jest na prowincje, a władza należy do kapituły prowincjonalnej, która zbiera się co trzy lata. Ona też wybiera prowincjała, czterech radnych prowincji i asystenta prowincjonalnego. W okresie między kapitułami stanowią oni zarząd prowincji. Oznacza to, że władzę w całym zakonie sprawuje generał, a w prowincji – prowincjał. Z kolei dla każdego klasztoru jest wybierany przez kapitułę lub radę prowincjonalną przełożony nazywany przeorem²⁰.

Aby zostać zakonnikiem, trzeba odbyć postulat i nowicjat, który stanowi początek życia we wspólnocie zakonnej. Jego celem jest rozpoznanie Bożego powołania, zdobycie cnót chrześcijańskich oraz doświadczenie sposobu życia w zgromadzeniu. Zgodnie z prawem kanonicznym, nowicjat

¹⁷ *Prawie wszystko o Karmelu*, dz. cyt., s. 88, 125–126.

¹⁸ Tamże, s. 70–71.

¹⁹ Tamże, s. 95–96.

²⁰ Tamże, s. 121–122.

trwa jeden rok. Po jego ukończeniu następuje tzw. profesja, która wiąże się z przywdzieniem habitu i złożeniem na rok ślubu publicznego, który odnawia się rokrocznie; profes zobowiązuje się w tym okresie do zachowania trzech rad ewangelicznych: czystości, ubóstwa i posłuszeństwa²¹. Każdy zakonnik nosi habit przepasany skórzanym paskiem, brązowy szkaplerz i kaptur. Stroju dopełnia biały płaszcz i kaptur zakładane w czasie uroczystości. Ukoronowaniem przygotowania zakonnego są uroczyste śluby wieczyste (składający musi mieć skończone 25 lat). Zwolnienia od nich udziela tylko odpowiednia dykasteria przy Stolicy Apostolskiej, tj. Kongregacji Życia Konsekwrowanego i Stowarzyszeń Życia Apostolskiego²².

2. Działalność europejska karmelitów

W XIII wieku na wzór ośrodka z Karmelu rozwinęły się, przy poparciu papieży, skupiska eremitów m.in. w Tyrze, Akrze, Sarepcie, Trypolisie, Antiochii i Jerozolimie. W całej Ziemi Świętej przełożonemu Karmelu podlegało ok. 70 ośrodków. Jednak pomyślny rozwój zakonu trwał stosunkowo krótko, bo w niedługim czasie Jerozolima, a z nią cała Ziemia Święta, została zaatakowana przez Saracenów²³. W Cesarstwie Wschodnim i Europie Zachodniej zaczęto organizować w obronie miejsc kultu ważnych dla chrześcijan wyprawy krzyżowe. Krucjaty zakończyły się niepowodzeniem, dlatego karmelici za radą generała Alana musieli opuścić Górę Karmel, tym bardziej, że znajdujący się tam klasztor został spalony; po upadku Królestwa Jerozolimskiego (1291) karmelici zostali zmuszeni opuścić Ziemię Świętą. W 1238 roku część z nich udała się na Cypr, druga grupa na Sycylię, a kolejne do: Mesyny na Sycylii (1238), Katanii (1238–1248) oraz kilku miast Anglii, m.in. Cambridge (1247), Londynu (1247) i Oksfordu (1256). Karmelitańskie ośrodki zaczęły powstawać także we Francji, np. Paryżu (1258), Awinionie (1263), Bordeaux (1264). We Włoszech karmelici osiedlili się m.in. we Florencji (1267), Neapolu (1269) i Wenecji (1286). W Hiszpanii głównymi miejscami osiedlenia karmelitów były miasta: Toledo (1254), Walencja (1286), Barcelona (1291), a w Niemczech – Augsburg (1274), Ratyzbona (1290) i Norymberga (1287)²⁴.

²¹ B. Zuber t, *Komentarz do Kodeksu prawa kanonicznego*, Lublin 1990, s. 125–142; *ABC chrześcijanina. Mały słownik*, Warszawa 1999, s. 203.

²² KPK 1983, kan. 654–658, 1191–1198.

²³ E. Nitowska, *Making the Stones Speak*, art. cyt., s. 169–178; J. Zieliński, *Tajemnice Góry Karmel...*, dz. cyt., s. 12; [Z. Chełmicki] Ch., *Karmelici*, poz. cyt., s. 336.

²⁴ Tamże, s. 337; B. Panek, *Pochodzenie i duchowość...*, art. cyt., s. 135, 141.

Karmelici, przenosząc się do Europy, zostali zmuszeni do rezygnacji z życia eremickiego. Na ogół zamieszkiwali w miastach i z konieczności zmuszeni zostali do podjęcia czynnej działalności duszpasterskiej. Mocnym ich orężem było wiązanie się z najuboższymi warstwami społecznymi. Niektórzy zakonnicy sądzili nawet, że zaniedbanie życia pustelniczego było odejściem od prawdziwego ideału karmelitańskiego. W tych warunkach doszło nawet do zmian, a następnie do pewnego rozluźnienia surowej reguły kontemplacyjnego życia²⁵. W konsekwencji zakon podzielił się na domy odizolowane, gdzie kwitło życie pustelnicze, i na domy miejskie. Główne zmiany dotyczyły możliwości zakładania klasztorów w miastach, obowiązku wspólnego odmawiania oficjum i spożywania posiłków, podczas których czytano Pismo Święte. Złagodzone także przepisy dotyczące zachowania postu dla zakonników będących w podróży. Niemniej jednak w duchowości karmelitów pozostał nadal żywy mistyczny obraz Góry Karmel²⁶.

W tym miejscu należy zaznaczyć, że inkulturacja karmelitów była bardzo trudna i to nie tylko pod względem klimatycznym, etnicznym, ale przede wszystkim kulturowym. W Europie uważano ich za intruzów. Dowodzone, że regułę zakonną papież zatwierdził tylko dla eremitów na Górze Karmel, a w Europie, na skutek dokonanych pewnych akomodacji, już ona nie obowiązuje. Nieprzychylny karmelitom był nawet Sobór Laterański IV (1215), nie mówiąc o zwykłym duchowieństwie. Nie pozwalano więc zakonnikom budować klasztorów, a nawet sprawować Mszy świętej poza wspólnotą²⁷.

W tej wydawałoby się beznadziejnej dla nich sytuacji generałowi zakonu Szymonowi Stockowi (1164 [1175] – 1265), wybranemu w domu zakonnym w Aylesfordzie w Anglii (1242 r.) na generała zakonu, objawiła się Matka Boża (wg tradycji 16 VII 1251 r.), polecając mu udać się o pomoc do papieża Innocentego IV²⁸. Papież przychylnie ustosunkował

²⁵ Tamże, s. 135, 141.

²⁶ Tamże, s. 136; J. Smet, *The Carmelites...*, dz. cyt., s. 13. Obecnie są tu dwa klasztory: klasztor karmelitów bosych *Stella Maris* i klasztor karmelitanek francuskich pw. Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmel.

²⁷ R. Foreville, *Lateran I, II, II et Lateran IV*, Paryż 1965, s. 225–317; 342–386; J. Zieliński, *Migracja Karmelu palestyńskiego do Europy*, ZKarm, 2001, nr 4, s. 97–104.

²⁸ *Prawie wszystko o Karmelu*, dz. cyt., s. 108–109. Św. Szymon Stock urodził się prawdopodobnie pod koniec XII w. w Anglii. Był generałem zakonu w bardzo trudnych dla zakonu czasach. Zgodnie z tradycją w młodym wieku miał przebywać w samotnym miejscu, mieszkając w pniu dębu, w tzw. dziupli św. Szymona. Po przybyciu karmelitów do Anglii wstąpił do zakonu. Jemu przypisuje się pieśń do matki Bożej Flos Carmeli. Zmarł w 1265 r. w Bordeaux (Francja).

się do jego prośby i wydał w Perugii 13 I 1252 r. bullę *Que honorem conditoris* w obronie karmelitów, która zakazywała czynienia im jakichkolwiek trudności. Od tego momentu przemianę zakonu z Góry Karmel w instytucję apostolską i mendykancką przypisuje się głównie św. Szymonowi Stockowi. Zlecił on też korektę *Reguły* dwóm dominikanom, na mocy której część braci przeniósł do miast i miasteczek, kładąc nacisk na życie wspólne. W ten sposób zakon został podzielony na dwie części – eremy położone z dala od miast, gdzie dominowało życie pustelnicze, oraz domy miejskie. Regułą było wspólne życie i udział w apostołstwie²⁹. Bullę potwierdził Sobór Lyonński II (1274). Pod koniec XIII wieku na świecie było już 150 klasztorów i 14 prowincji karmelitańskich³⁰.

Należy dodać, że Matka Boża podczas objawienia pokazała Szymonowi Stockowi szkaplerz (wierzchnią część habitu karmelitańskiego) i powiedziała: „To będzie dla ciebie i wszystkich karmelitów przywilejem, kto w nim umrze, nie zazna ognia wiecznego”³¹. Szkaplerz stał się znakiem zewnętrznym przynależności do Karmelu i szczególnym znakiem patronatu Matki Bożej nad zakonem³². Został zatwierdzony przez Stolicę Apostolską w 1322 r. i stał się jedną z bardziej popularnych form kultu maryjnego oraz istotnym elementem karmelitańskiej działalności duszpasterskiej³³. Po raz pierwszy powiązanie patronatu maryjnego ze szkaplerzem zostało dokonane przez anonimowego autora *Katalogu świętych karmelitańskich*, którego najstarsza redakcja pochodzi z początku XV wieku (1411). W XV wieku wielu autorów karmelitańskich (zwłaszcza Arnold Bostiusz) uważało szkaplerz za największe dobrodziejstwo Maryi wobec zakonu. Intensywny rozwój nabożeństwa szkaplerznego nastąpił dopiero w XVI wieku. Powstały wówczas masowe bractwa szkaplerzne złączone z zakonem udziałem w przywilejach, a święto patronalne 16 lipca stało się świętem szkaplerznym³⁴.

Od XV wieku ze szkaplerzem zaczęto łączyć tzw. przywilej sobotni, na mocy którego każdy, kto nosi szkaplerz, zostanie uwolniony od czyścica w pierwszą sobotę po swojej śmierci. Tzw. *Bulla Sabbatina* (Bulla So-

²⁹ S. Ch., *Karmelicy*, poz. cyt., s. 21; T. Merton, *Pierwotny ideał karmelu*, Kraków 2008, s. 59.

³⁰ H.C. Gil, *Karmel*, w: *Wielka encyklopedia PWN*, red. J. Wojnowski, t. 13, Warszawa 2003, s. 309.

³¹ A.M. Forcadell, *Commemorano solemniss Beatae Mariae Virginis de Monte Carmelo*, Romae 1951, s. 12; B.J. Wanat, *Zakon karmelitów bosych w Polsce*, Kraków 1979, s. 24.

³² *Prawie wszystko o Karmelu*, dz. cyt., s. 106–108.

³³ E. Boga, *Simon Stock*, w: *Dizionario Carmelitano*, dz. cyt., s. 819–820.

³⁴ H.C. Gil, *Historia zakonu karmelitów bosych*, dz. cyt., s. 27.

botnia) była przypisywana papieżowi Janowi XXII (1316–1334); dzisiaj z całą pewnością wiemy, że jest falsyfikatem. Mimo to przywilej sobotni był wiele razy potwierdzany przez papieży. Aby jednak go dostąpić, nie wystarczy nosić szkaplerz, trzeba zachować czystość według swego stanu, odmawiać godziny kanoniczne lub małe oficjum o Matce Bożej, ci zaś, którzy nie umieją czytać, powinni zachować post i abstynencję w środy i soboty. W związku z rozwojem (w XVI w.) nabożeństwa szkaplerznego, powstały liczne bractwa związane z zakonem i udziałem w jego przywilejach. W 1910 r. papież Pius X ze względów praktycznych zezwolił na noszenie zamiast szkaplerza – medalika³⁵.

Po śmierci Szymona Stocka (1324) pojawiła się próba powrotu do ideałów eremickich. Zwyciężyła jednak koncepcja medykancka; na drogę duszpasterstwa i kaznodziejstwa zakon skierował przeor generalny Piotr de Millaud³⁶.

Jak wcześniej wspomniano, objawienie się Matki Boskiej Szymonowi Stockowi stało się cezurą i momentem zwrotnym w dalszych dziejach zakonu, czego wyrazem był jego dynamiczny rozwój w Europie. Pod koniec XIII wieku karmelici posiadali 10 prowincji i około 100 klasztorów (wiek później już 200)³⁷.

Dynamiczny rozwój karmelitańskiego życia zakonnego sprawił, że powstające klasztory zaczęto łączyć w prowincje (XIII w.), czyli specjalne jednostki administracyjne. Do pierwszych należały prowincje: Ziemi Świętej, Sycylii, Anglii, prowincja francuska i trzy prowincje niemieckie; do jednej z tych ostatnich, czyli prowincji saskiej (górnosląskiej) należały do połowy XV wieku klasztory Czech i Polski³⁸.

Zakon dzięki swej aktywności na wielu płaszczyznach duszpasterskich zyskał wkrótce pozytywną opinię również w środowiskach naukowych ówczesnego świata. Karmelici zaczęli m.in. prowadzić swoje szkoły klasztorne (każda prowincja prowadziła taką szkołę) oraz trzyletnie studium filozoficzno-teologiczne, czyli *studium generale* (uniwersytet), m.in. przy uniwersytecie paryskim, a także w Cambridge (1253), Oksfordzie (1254), Tuluzie, Bolonii, Florencji, Kolonii, Londynie i Awinionie³⁹.

³⁵ J.W. Gogola, *Szkaplerz świecki*, w: EK, t. 19, kol. 57.

³⁶ A. Staring, *Medieval Carmelite Heritage. Early Reflection on the Nature of the Order*, Roma 1989, s. 45, 51.

³⁷ B.J. Wanat, *Zakon karmelitów...*, dz. cyt., s. 34.

³⁸ Z. Głogier, *Karmelici*, w: *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 3, Warszawa 1958, s. 14.

³⁹ W. Krynicki, *Dzieje Kościoła...*, dz. cyt., s. 288–289.

Wśród wielkich uczonych karmelitańskich z tego okresu warto wymienić chociażby wielkiego filozofa Gerarda z Bolonii (1245–1317), związanego z Paryżem, także generała karmelitów Michała z Bolonii (1380–1386), wielkiego egzegetę i autora dzieła *Lectura Sapientiarum* oraz o. Tomasza Nettleera z Waldens (1370–1430), przedstawiciela karmelitów angielskich, który przyczynił się do reformy zakonu; uczestniczył też w synodzie w Pizie (1409) i soborze w Konstancji (1414); brał udział w poselstwie do króla Kazimierza Jagiellończyka i mistrza krzyżackiego Michała Küchmeistera (1419)⁴⁰. Nie można też nie wspomnieć Jana z Baconthorpe (zm. 1348), który był dla karmelitów mistrzem własnej ich szkoły filozoficzno-teologicznej. Jego system scholastyczny przyjęty został w Polsce⁴¹. W chwili największego rozkwitu (XIV w.) zakon liczył 31 prowincji i wikariatów oraz 995 klasztorów⁴².

Jednak już w drugiej połowie XIV wieku zaczął następować kryzys karmelitańskiego życia zakonnego. Przyczyną zapewne była schizma zachodnia (1378–1417), ale także „czarna śmierć” i związane z nią rozluźnienie moralności. To wtedy zakon podzielił się na dwie obediencje z własnymi przełożonymi i kapitułami (miał dwóch generałów). Prowincje francuska i hiszpańska uznawały awiniońskiego papieża Klemensa VII (1378–1394), a pozostałe – papieża Urbana VI (1378–1389). Obydwaj papieże dla pozyskania sobie zwolenników udzielali zakonnikom różnych przywilejów, m.in. powoływali ich na tzw. kapelanów papieskich sprawujących sakramenty i głoszących kazania poza własną diecezją oraz tzw. biskupów tytularnych (nie mieli święceń biskupich, ale nosili insygnia biskupie)⁴³. W tym też czasie wzrosła liczba zakonników uprzywilejowanych, szczególnie doktorów uniwersyteckich, którzy byli zwolnieni z normalnych obowiązków klasztornych. Ci ostatni byli powodem złagodzenia reguły karmelitańskiej dotyczącej przepisów postnych zatwierdzonych przez papieża Eugeniusza IV (15 II 1432), a następnie Piusa II (1459). Odtąd zakonnicy mogli jeść mięso trzy razy w tygodniu oraz skrócony został czas milczenia. Rozluźnienie życia zakonnego dało impuls do podjęcia pewnego rodzaju reformy zakonu; doszło do podziału na dwie obediencje (grupy): karmelitów konwentualnych (*antiqua observantia* według Regu-

⁴⁰ S. Brzozecki, *Karmelici*, w: EK, t. 13, kol. 953.

⁴¹ O. Filek, *Nauka i nauczanie w zakonach karmelitańskich*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 2, cz. 2, red. M. Rehowicz, Lublin 1975, s. 369–370.

⁴² [Z. Chełmicki] Ch., *Karmelici*, poz. cyt., s. 337.

⁴³ M. Banaszak, *Historia Kościoła katolickiego*, t. 2, Warszawa 2009, s. 184.

ły papieża Eugeniusza IV) i obserwantów (*strictior observantia* według *Reguły Innocentego IV*)⁴⁴.

Pierwszą próbę wprowadzenia obediencji pozostającej przy starej regule podjęła w 1423 roku kapituła generalna w Bolonii i we Florencji, a następnie w Szwajcarii, a zwłaszcza we włoskim ośrodku reformistycznym w Mantui, tzw. reforma mantuańska. Jednym z głównych reformatorów był wówczas karmelita bł. Bartłomiej Fanti z Mantui (1428–1495), długoletni opiekun bractwa szkaplerznego (30 lat), a kolejnymi – bł. Alojzy Rabata (1430–1490), przeor klasztoru w Randazzo (Katania), słynący z czynków miłosierdzia i przebaczenia, oraz bł. Augustyn Anioł Mazzighi (1386–1438), główny propagator reformy mantuańskiej, którą w 1466 roku zatwierdził papież Paweł II pod nazwą ściślejszej obserwacji; wprowadzała ona surowszy tryb życia celem przywrócenia gorliwości zakonnej przez zakładanie kongregacji, do której należały 53 klasztory (ok. 700 zakonników)⁴⁵. Analogiczną próbę reformy we Francji podjęła tzw. kongregacja albiańska (od francuskiego klasztoru w Albi) i turańska (Niderlandy). Reformy te zostały zatwierdzone w 1513 roku przez papieża Leona X (1513–1521).

W tym trudnym dla zakonu okresie powstała prowincja czeska (1441) obejmująca klasztory Czech, Polski oraz Prus. Na początku XVI wieku utworzono też polską prowincję karmelitów⁴⁶.

Od 1450 roku przy klasztorach męskich zaczęły powstawać według ich duchowości również wspólnoty żeńskie, zwane *mantellatae* (od płaszcza w kolorze habitu karmelitów), głównie w Bolonii (1452), Wenecji (1453), a później we Florencji (1454), Kremonie (1483), Bresci (1486), Ferrarze (1490), Neapolu (1534) i Bergamo (1573)⁴⁷. Do ich powstania doszło w wyniku przejścia przez karmelitów stowarzyszeń pobożnych niewiast wspólnego życia (beginek). Zakon karmelitanek zatwierdził w 1452 roku papież Mikołaj V bullą *Cum nulla fidelium*⁴⁸. O afiliację do karmelitów jako pierwsze poprosiły konwerski z Goldern k. Kolonii, której dokonał w 1452 r. generał karmelitów Jan Soreth (1394–1471). To z jego przede wszystkim inicjatywy zaczęły powstawać karmelitańskie zakony żeńskie;

⁴⁴ S. Ch., *Karmelici*, poz. cyt., s. 21; W. Krynicki, *Dzieje Kościoła...*, dz. cyt., s. 339.

⁴⁵ Kongregację tę liczącą w XVIII w. sześć prowincji skasował w 1783 r. papież Pius VI.

⁴⁶ Z. Gloger, *Karmelici*, poz. cyt., s. 14–15.

⁴⁷ M. Borkowska, *Karmelitanki dawnej obserwacji w Polsce. Dzieje zapomnianego zakonu*, NP, 75(1991), s. 92; B.J. Wanat, *Zakon karmelitów...*, dz. cyt., s. 620.

⁴⁸ <https://pl.wikipedia.org/wiki/Karmelitanki>.

w XV wieku było ich już 15. W 1462 roku Soreth ogłosił nowe konstytucje zakonne. Przyczynił się także do uformowania Trzeciego Zakonu Karmelitańskiego⁴⁹.

Kolejnym reformatorem reguły zakonnej był Mikołaj Audet, który położył nacisk na dyscyplinę, wykształcenie, znajomość łaciny i umiejętność głoszenia kazań⁵⁰. Należy zaznaczyć, że działania reformatorskie Jana Soretha, a zwłaszcza Mikołaja Audeta, redukowały znacznie przywileje karmelitańskie, np. stopnie akademickie, i odwoływały uprzednio udzielone dyspensy. Działania te nasilone zostały zwłaszcza za generała zakonu Jana Chrzciciela Rossiego (1507–1578)⁵¹.

Oslabienie prężności zakonu spowodowała szczególnie reformacja, która w pierwszej połowie XVI wieku zniszczyła zwłaszcza prowincję niemiecką. Ogólnie z 30 funkcjonujących wówczas prowincji zniesionych zostało aż sześć, m.in. angielska, irlandzka, szkocka, duńska i obejmująca kraje bałtyckie prowincja Dacji z 120 klasztorami.

Głęboka wewnętrzna odnowa zakonu rozpoczęła się dopiero w drugiej połowie XVI wieku, do czego przyczyniły się wprowadzane w życie postanowienia Soboru Trydenckiego (1545–1563), który przywrócił w pełni karność w Kościele i polecił odnowę życia w zakonach; aż 14 karmelitów było powołanych na ekspertów soborowych⁵². Należy dodać, że na wielką reformę zakonu karmelitów (reforma terecjańska) szczególny wpływ mieli jednak tacy reformatorzy, jak: św. Teresa z Avila w hiszpańskim klasztorze żeńskim (1562) i św. Jan od Krzyża (1578) w klasztorze męskim w Duruelo (Hiszpania). Reforma ta związana była przede wszystkim z rozkwitem mistyki karmelitańskiej (1570–1625); propagowano pogląd, iż istotnym elementem nie jest poznanie Boga, ale miłowanie Go,

⁴⁹ G. Grosso, *Soreth Giovanni*, w: *Dizionario Carmelitano*, dz. cyt., s. 819–821; W. Krynicki, *Dzieje Kościoła...*, dz. cyt., s. 339.

⁵⁰ J. Smet, *The Carmelites...*, dz. cyt., s. 210–214.

⁵¹ Generał zakonu Jan Chrzciciel Rossi był wielkim czcicielem Matki Bożej i odegrał wielką rolę w rozwoju bractwa szkaplerznego. W latach 1566–1567 przeprowadzając wizytacje klasztorów w Hiszpanii i Portugalii dostarczył ok. 20 tys. szkaplerzy i Listów Bractwa.

⁵² S. Sułeccki, *Księgozbiór klasztoru karmelitów na Piasku w Krakowie*, Kraków 2014, s. 30; E. Kabiesz, *Niepokalana wizjonerka*, „Gość Niedzielny”, nr 11, 2009, s. 56. Wcześniej papież Mikołaj V zatwierdził łagodniejszą regułę dla klasztorów karmelitańskich żeńskich. Pierwszy zakon karmelitanek luźniejszej obserwacji (karmelitanek trzewickowych) powstał w 1452 roku. Osiedliły się one w Niderlandach – Dinant (1455), Liège (1457), Rotterdamie (1482) oraz w innych miastach. Posiadały także swoje klasztory we Francji: – Nantes (1477) i Vannes (1530) oraz w Niemczech, np. w Kolonii (1565). Niektóre z tych klasztorów przeszły po reformie św. Teresy Wielkiej do drugiej gałęzi zakonu tj. karmelitanek bosych.

czemu może sprzyjać przede wszystkim modlitwa myślna, której celem jest zjednoczenie w miłości z Bogiem. Reforma ta, przeprowadzona w latach 1566–1578, była przede wszystkim niczym innym jak powrotem do wcześniejszej reguły, którą zatwierdził papież Innocenty IV⁵³. Została przeprowadzona pod kontrolą dwóch wizytatorów kanonicznych z zakonu dominikanów. Podczas kapituły generalnej w Cremonie ukonstytuowały się dwie autonomiczne gałęzie karmelitów, które papież Klemens VIII zatwierdził (1593 r.) bullą *Pastoralis officii*. Powstał wtedy Karmel dawnej obserwancji (karmelici trzewickowi) i Karmel terecjański (karmelici bosci). Ci pierwsi na początku XVII wieku posiadali 30 prowincji i ok. 700 klasztorów z 12 tys. zakonników, natomiast w połowie XVIII wieku posiadali 36 prowincji i 782 klasztorów.

W wiekach XVI–XVIII istniały dwie szkoły karmelitańskie: stara i nowa. Ta pierwsza nawiązywała do powstałej w pierwszej połowie XIV wieku syntezy teologicznej Jana z Baconthorpe i była reprezentowana przez karmelitów dawnej obserwancji, natomiast druga była związana z karmelitami bosymi, usankcjonowanymi przez papieża Klemensa VIII (12 XII 1593)⁵⁴.

Wraz z reformą terecjańską we francuskich klasztorach karmelitów trzewickowych prowincji Touraine rozwijała się również reforma Piotra Behoourt (1563–1633) i Filipa Thibault (1572–1638), którą popierał papież Klemens VII (1478–1523). Filip Thibault napisał nową konstytucję zatwierdzoną przez papieża Urbana VIII (1568–1614). Tym samym powstała nowa kongregacja zwana tureńską, która obejmowała 25 klasztorów męskich i cztery żeńskie. Klasztory te, przyjmując ściślejszą regułę, uznawały władze zakonne dawnej obserwancji⁵⁵.

W okresie kontrreformacji karmelici dawnej obserwancji wiele uwagi poświęcili przede wszystkim pracy naukowej, zwłaszcza w zakresie mariologii. Do znanych uczonych należeli w tym czasie teologowie w Salamance – Pedro de Cornejo (1566–1618) i Juan de Sylveria (1592–1687) oraz Agostini Arcangelo (1661–1746). Wśród polskich

⁵³ http://www.newworldencyclopedia.org/entry/John_of_the_Cross.

⁵⁴ O. Filek, *Nauka i nauczanie...*, art. cyt., s. 369.

⁵⁵ J. Smet, *The Carmelites...*, dz. cyt., s. 236; J.N.D. Kelly, *Encyklopedia papieży*, Warszawa 1997, s. 362–364, 391–393; B. Panek, *Karmelici. Zakon Braci Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmel*, w: EK, t. 8, kol. 806–807; W. Kołak, *Katalog Archiwum Klasztoru oo. Karmelitów w Krakowie na Piasku*, Kraków 1997, s. 10; A. Szudrowicz, *Karmelici w Kcyni (1612–1835)*, Bydgoszcz 2001, s.10.

wybitnych karmelitów należy wymienić Marcina Jurewicza i Bartłomieja Bużewskiego (XVI/XVII w.). Karmelici włączyli się też w ewangelizację Ziemi Świątej, Egiptu, Etiopii i Malty. Podjęli również próbę ewangelizacji Brazylii (1606).

Rozwój działalności zakonu karmelitów dawnej obserwacji (trze-wiczkowych), który w 1788 roku liczył 42 prowincje z ok. 780 klasztorami i 15 tys. zakonników, zahamowała rewolucja francuska (1789), ale także józefinizm i jansenizm. W czasie rewolucji zlikwidowano we Francji 138 klasztorów karmelitańskich, a około 10 karmelitów straciło życie. Represje józefinizmu dotknęły z kolei karmelitów w monarchii Habsburgów. Na terenie Włoch zlikwidowano aż 344 klasztory karmelitańskie, podobnie było też w Niderlandach, a w połowie XIX wieku także w Hiszpanii, Portugalii i na ziemiach polskich⁵⁶.

Proces powolnego odrodzenia duchowego i materialnego karmelitów dawnej obserwacji nastąpił dopiero w drugiej połowie XIX wieku po odzyskaniu klasztorów w Bawarii i w Holandii, gdzie erygowano prowincję niemiecko-holenderską, a następnie prowincję bawarską (1902). Nowa *Reguła* karmelitów dawnej obserwacji opracowana została w 1902 roku; zatwierdził ją papież Pius X w 1904 roku. *Reguła* znosiła kongregacje, a na czele zakonu stał wybierany na okres 6 lat generał zakonu, którego wspomagało czterech asystentów generalnych (doradców), prowincją miał zarządzać prowincjał wspierany przez prokuratora i czterech definitorów. Kierowanie konwentem powierzono przeorowi wybranemu przez *definitorium* prowincjonalne na okres 3 lat. W 1910 roku zakon dawnej obserwacji liczył 17 prowincji i 90 klasztorów⁵⁷.

Klasztory hiszpańskie odrodziły się za króla Alfonsa XII (1899); powstała wtedy prowincja hiszpańska. W tym miejscu warto przypomnieć, że tylko podczas hiszpańskiej wojny domowej (1936–1939) zginęło 45 karmelitów. Spośród beatyfikowanych 13 X 2013 r. ofiar wojny hiszpańskiej jest też 19 karmelitów dawnej obserwacji⁵⁸. W XIX wieku kilka prowincji karmelitańskich powstało we Włoszech, m.in. rzymska, toskańska, sycylijska, neapolitańska oraz prowincja Malty (5 klasztorów). W Ameryce Północnej i Australii powstały komisariaty i asystentury zakonu (podległe

⁵⁶ W. Kolak, *Katalog Archiwum...*, dz. cyt., s. 28.

⁵⁷ [Z. Chełmicki] Ch., *Karmelici*, poz. cyt., s. 338.

⁵⁸ S. Sułcecki, *Księgozbiór klasztoru...*, dz. cyt., s. 31, 33.

bezpośrednio generałowi zakonu). W 1900 roku karmelici erygowali Międzynarodowe Kolegium św. Alberta w Rzymie. Od 1943 roku wydawany jest organ zakonu „Analecta Ordinis Carmelitarum” (półrocznik), poświęcony duchowości karmelitańskiej. W okresie Soboru Watykańskiego II (1962–1965) karmelici dawnej obserwancji, tj. trzewickowi, na całym świecie posiadali 17 prowincji i 5 komisariatów generalnych oraz 2880 zakonników w 287 domach zakonnych, w tym 106 nowicjuszy i postulantów. Obecnie zakon karmelitów istnieje w 31 krajach wszystkich kontynentów i liczy 2008 zakonników; dom generalny karmelitów mieści się w Rzymie (Włochy)⁵⁹.

STRESZCZENIE

Karmelici początkowo, wzorując się na postaci proroka Eliasza, prowadzili pustelnicze życie na górze Karmel w Palestynie, gdzie oddali się pod opiekę Najświętszej Maryi Panny. W okresie wypraw krzyżowych zostali zmuszeni do opuszczenia swojej siedziby i przeniesienia się do Europy oraz rezygnacji z życia eremickiego. W XVI w. została przeprowadzona reforma zakonu, w wyniku której powstał zakon karmelitów bosych i karmelitów trzewickowych. Obecnie są zakonem konwentualnym, tzn. o łagodniejszej regule zakonnej. U podstaw życia zakonnego znajduje się *Reguła*; jej szczegółowym rozpracowaniem w konkretnych warunkach zajmują się *Konstytucje* zatwierdzone przez Stolicę Apostolską. Z zakonem karmelitańskim związany jest zwyczaj noszenia szkaplerza. Stanowi on zewnętrzny znak przynależności do Karmelu i szczególnej opieki Matki Bożej.

Słowa kluczowe: Góra Karmel, zakon karmelitów, reguła zakonna, szkaplerz karmelitański.

SUMMARY

Carmelites initially modeled on the prophet Elijah, led a solitary life on Mount Carmel in Palestine, where they decided to entrust themselves to the care of the Blessed Virgin Mary. During the Crusades they were forced to leave their place and move to Europe and to the resignation of the solitary life. In the sixteenth century, the reform of the law was carried out which led to the division of the Order into Discalced Carmelites and Calced Carmelites. Currently, they are the Conventual Order with milder rules. *The Rule* lies at the core of religious life, its development

⁵⁹ B. Pańk, *Karmelici. Zakon Braci...*, poz. cyt., kol. 807. Karmelici trzewickowi obecni są (rok 2009) w krajach: Polska, Włochy, Malta, Portugalia, Hiszpania, Francja, Irlandia, Wielka Brytania, Holandia, Niemcy, Austria, Czechy, Ukraina, USA, Kanada, Meksyk, Dominikana, Puerto Rico, Wenezuela, Kolumbia, Peru, Boliwia, Brazylia, Argentyna, Kongo, Zimbawe, Indie, Filipiny, Indonezja, Timor Wschodni, Australia.

in specific circumstances is performed by *the Constitutions* approved by the Holy See. The custom of wearing the scapular is connected with the Order of Carmelites. It is an outward sign of belonging to Carmel and the special protection of the Mother of God.

Key words: Mount Carmel, the Order of Carmelites, religious rule, Carmelite scapular.

BIBLIOGRAFIA

- ABC chrześcijanina. Mały słownik*, Warszawa 1999.
- Alban K., *Albero Avogadro, patriarca di Gerusalemme*, w: *Dizionario Carmelitano*, red. E. Boaga i L. Borriello, Rzym 2008, s. 13–14.
- Bahn P.G., *Archeologia – przewodnik*, Warszawa 2006.
- Banaszak M., *Historia Kościoła katolickiego*, t. 2, Warszawa 2009.
- Bielecki E., *Duchowość Karmelu*, w: *Chrześcijańska duchowość*, red. B. Bejze, t. 14, Warszawa 1981, s. 334–358 (*W nurcie zagadnień posoborowych*, t. 14).
- Boaga E., *Simon Stock*, w: *Dizionario Carmelitano*, red. E. Boaga i L. Borriello, Rzym 2008, s. 819–820.
- Borkowska M., *Karmelitanki dawnej obserwacji w Polsce. Dzieje zapomnianego zakonu*, NP, 75(1991), s. 91–113.
- Bostius A., *De patronatu et patrocinio Beatissimae Virginis Mariae in dicatum sibi Carmeli ordinem*, w: Daniel a Virgine Maria, *Speculum carmelitanum sive historia Eiani Ordinis Fratrum Beatissimae Virginis de Monte Carmelo*, t. 1, Antverpiae 1680, s. 375–431.
- Brzozecki S., *Karmelici*, w: EK, t. 13, kol. 953.
- [Chełmicki Z.] Ch., *Karmelici*, w: *Podręczna encyklopedia kościelna*, red. Z. Chełmicki, t. 19–20, Warszawa 1910, s. 336–339.
- Filek O., *Nauka i nauczanie w zakonach karmelitańskich*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 2, cz. 2, red. M. Rechowicz, Lublin 1975, s. 367–390.
- Forcadell A.M., *Commemorano solemnibus Batae Mariae Virginis de Monte Carmelo*, Romae 1951.
- Foreville R., *Lateran I, II, III et Lateran IV*, Paryż 1965.
- Gabriel od św. Marii Magdaleny, *Na drogach życia duchowego*, t. 2: *Duchowość karmelitańska*, Kraków 1965, s. 271–312.
- Gil H.C., *Historia Karmelu Terezańskiego*, Kraków 2002.
- Gil H.C., *Historia zakonu karmelitów bosych*, Kraków 1997.
- Gil H.C., *Karmel*, w: *Wielka encyklopedia PWN*, red. J. Wojnowski, t. 13, Warszawa 2003, s. 309.

- Gloger Z., *Karmelici*, w: *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 3, Warszawa 1958, s. 14–15.
- Gogola J.W., *Szkaplerz świecki*, w: EK, t. 19, kol. 57.
- Grosso G., *Soreth Giovanni*, w: *Dizionario Carmelitano*, red. E. Boaga i L. Borriello, Rzym 2008, s. s. 819–821.
- Ideal i duch Karmelu*, przekł. z fr., Kraków 1946.
- Kabiesz E., *Niepokalana wizjonerka*, „Gość Niedzielny” nr 11, 2009, s. 56.
- Kelly J.N.D., *Encyklopedia papieży*, Warszawa 1997.
- Kłoczowski J., *Wspólnoty chrześcijańskie w tworzącej się Europie*, Poznań 2003.
- Kolak W., *Katalog Archiwum Klasztoru oo. Karmelitów w Krakowie na Piasku*, Kraków 1997.
- Krynicky W., *Dzieje Kościoła powszechnego*, wyd. 4, oprac. W. Szofdrski, Włocławek 1930.
- Merton T., *Pierwotny ideał karmelu*, Kraków 2008.
- Nitowska E., *Making the Stones Speak*, „Carmel in the World”, 1989, nr 3, s. 169–178.
- Panek B., *Karmelici. Geneza i rozwój*, EK, t. 8, kol. 804–808.
- Panek B., *Karmelici. Zakon Braci Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmel*, EK, t. 8, kol. 806–807.
- Panek B., *Pochodzenie i duchowość karmelitańska*, „Saeculum Christianum”, 3(1996), nr 1, s. 131–149.
- Prawie wszystko o Karmelu. Mały słownik*, oprac. o. D. Wider, Kraków 1990.
- S. Ch., *Karmelici*, w: *Encyklopedia kościelna*, t. 10, Warszawa 1877, s. 21.
- Smet J., *The Carmelites. A history of the Brothers of Our Lady of Mount Carmel*, Roma 1975.
- Staring A., *Medieval Carmelite Heritage. Early Reflection on the Nature of the Order*, Roma 1989.
- Sulecki S., *Księgozbiór klasztoru karmelitów na Piasku w Krakowie*, Kraków 2014.
- Szudrowicz A., *Karmelici w Kcyni (1612–1835)*, Bydgoszcz 2001.
- Trajdos T.M., *Fundacja klasztoru karmelitów na Piasku*, NP, 60(1983), s. 91–127.
- Trajdos T.M., *U zarania karmelitów w Polsce*, Warszawa 1993.
- Wanat B.J., *Początki zakonu karmelitańskiego*, „Zeszyty Karmelitańskie”, 2001, nr 2, s. 30–48.
- Wanat B.J., *Zakon karmelitów bosych w Polsce*, Kraków 1979.
- Wanat B.J., *Z dziejów kultu Matki Bożej w tradycji karmelitańskiej*, „Zeszyty Karmelitańskie”, 2001, nr 2, s. 30–46.

Wanat B.J., *Z dziejów kultu Matki Bożej w zakonie karmelitów*, „Karmel”, 2001, nr 3, s. 14–31

Zieliński J., *Migracja Karmelu palestyńskiego do Europy*, „Zeszyty Karmelitańskie”, 2001, nr 4, s. 97–104.

Zieliński J., *Tajemnice Góry Karmel. U karmelitańskich źródeł*, Kraków 1998.

Zieliński J., *Zanim pojawili się karmelici*, „Zeszyty Karmelitańskie”, 2001, nr 1, s. 105–111.

Zubert B., *Komentarz do Kodeksu prawa kanonicznego*, Lublin 1990.

https://pl.wikipedia.org/wiki/_Karmelitanki.

http://www.newworldencyclopedia.org/entry/John_of_the_Cross.